

Ἑλληνας, Oriental ή τι; Ο *Anastasius* του Thomas Hope και ο *Πολυπαθής* του Γρηγορίου Παλαιολόγου

Γ. ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ

ΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ την απήχηση* που είχε στο αγγλικό αναγνωστικό κοινό το πρώτο μυθιστόρημα *Devil in Turkey* (1851) του μετέπειτα δημοφιλούς Στεφάνου Ξένου –που κυκλοφόρησε πρώτα σε μετάφραση και μετά στο ελληνικό πρωτότυπο: *Ο Διάβολος εν Τουρκία, ήτοι Σκηναί εν Κωνσταντινούπολει* (Λονδίνο, 1862)–, διάβασα σε μια κριτική στο *Supplement to the Observer* την ακόλουθη φράση: «γιατί κανένα [...] μυθιστόρημα τόσο μοναδικό στις περιγραφές του και τόσο βαθιά αληθινό δεν έχει εκδοθεί από την εποχή [...] του *Anastasius* του κ. Hope»¹.

Ποιος είναι αυτός ο Hope και τι είδους μυθιστόρημα είναι ο *Anastasius* με τον ερεθιστικό υπότιτλο *Memoirs of a Greek written at the close of the eighteenth century*; Πρόκειται για ένα best-seller που λέγεται ότι γράφτηκε γαλλικά², πρωτοεκδόθηκε ανώνυμα στα αγγλικά το 1819³, αποδόθηκε στον Βύρωνα⁴, έκανε δύο εκδόσεις στην Αγγλία το 1820, τέσσερις – με ανατυπώσεις – μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα, δύο εκδόσεις και έξι ανατυπώσεις στην Αμερική μέχρι το 1873⁵. Μεταφράστηκε το 1820 στα γαλλικά από τον Defauconpret, τον μεταφραστή του Sir Walter Scott, επανεκδόθηκε βελτιωμένο το 1844 με πρόλογο και χάρτη του Buchon, του εκδότη του *Χρονικού του Μορέως*, ενώ είχε στο μεταξύ περιληφθεί στην παρισινή σειρά Collection of Ancient and Modern British Novels and Romances⁶. Μεταφράστηκε επίσης στα ολλανδικά (1820-21)⁷ και στα γερμανικά από το 1825 κ. εξ., σε πέντε τομίδια, με πρόλογο του μεταφραστή⁸.

Το μυθιστόρημα αφηγείται τις περιπέτειες ενός ηπειρώτικης καταγωγής Χιώτη, του Αναστάσιου, γιού του διερχομένου του Γάλλου προξένου. Οι περιπέτειες αποδίδονται στην κακή ανατροφή του ίδιου και των αδελφών του. Πολύ νέος μετά το τέλος της βασικής εκπαίδευσης και αρνούμενος λόγω χαράκη να ακολουθήσει ιερατική σταδιοδρομία, ο Αναστάσιος προσλαμβάνεται για να διδάξει μουσική στην κόρη του προξένου. Την καθιστά έγκυο και την εγκαταλείπει μαρκαρώντας σ' ένα βενετσιάνικο καράβι που πέφτει στα χέρια Μανιατών πειρατών, που, με τη σειρά του, συλλαμβάνεται από τον τουρκικό στόλο. Ο Αναστάσιος βρίσκεται στην Πε-

λοπόννησο μετά τα Ορλωφικά (γύρω στα 1779) και γνωρίζεται με τον Νικόλαο Μαυρογένη, διερχομένου του Χασάν Πασά Τζεζαΐρλη, καπουδάν πασά του τουρκικού στόλου. Πολεμά στο πλευρό των Τούρκων εναντίον των Αλβανών-Αρναούτηδων και των Μανιατών πειρατών. Στη συνέχεια ταξιδεύει στην Κωνσταντινούπολη, γνωρίζει τον κύκλο των Φαναριωτών, χάνει όμως σύντομα την εύνοια του Μαυρογένη, γίνεται βοηθός ενός Εβραίου ψευτογιατρού και φυλακίζεται. Περιγράφεται η φυλακή, και μάλιστα σε καιρό πανούκλας, όπου ο Αναστάσιος γνωρίζεται με τον Αναγνώστη και γίνονται βλάμηδες. Μετά την απόφυλάκισή του αναλαμβάνει ξεναγός Ευρωπαίων περιηγητών και εμπόρων. Ερωτεύεται μιαν Οθωμανίδα, συλλαμβάνεται επ' αυτοφώρω, και, για να γλιτώσει από τον άντρα της, γίνεται μουσουλμάνος με το όνομα Σελήμ. Συναντιέται με τον Αναγνώστη ο οποίος τον κατακρίνει για την αλλαξοπιστία του. Ο Αναστάσιος τον σκοτώνει και ύστερα μετανοεί. Καταφεύγει στο όπιο. Επιστρέφει στη Χίο και ταξιδεύει στη Νάξο για να διεκδικήσει ως Μουσουλμάνος την περιουσία της μητέρας του, που πέθανε· δεν γίνεται όμως ευνοϊκά δεκτός από την οικογένειά του. Εκεί πληροφορείται τον θάνατο της κόρης του προξένου. Πηγαίνει στην Αίγυπτο και σχετίζεται με τους Μαμελούκους, συμμετέχει στις τοπικές εμφύλιες διαμάχες των μπέηδων (γύρω στα 1786), παντρεύεται την αδελφή ενός από αυτούς (η οποία πεθαίνει) και ανεβαίνει στην κρατική ιεραρχία. Εγκαταλείπει την Αίγυπτο για προσκύνημα στη Μεδίνα και τη Μέκκα και μέσω Τρίπολης της Λιβύης επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί συναντά τη χιώτικη οικογένεια Μαυροκορδάτου που τον φιλοξενεί, επειδή στο παρελθόν ο Αναστάσιος είχε σώσει τον νεαρό Σπυρίδωνα Μαυροκορδάτο από πνιγμό. Οι δύο νέοι γίνονται φίλοι, ο Σπυρίδων μάταια προσπαθεί να τον πείσει να μεταστραφεί. Ο Αναστάσιος τον σώζει και δεύτερη φορά από την προσβολή ενός Τούρκου. Και οι δύο μαζί ταξιδεύουν στο Αιγαίο πέλαγος, όπου ο Αναστάσιος πληροφορείται τον θάνατο του πατέρα του και βιώνει την εχθρότητα των αδελφών του. Ο Σπυρίδων τον εγκαταλείπει. Μέσω Κύπρου επιστρέφει στην Αίγυπτο για να βοηθήσει τον Καπουδάν πασά ενα-

ντίον των μπέηδων. Επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό να πάει στη Βλαχία, όπου έχει διοριστεί οσποδάρος ο Μαυρογένης. Γίνεται δεκτός, ονομάζεται αρχηγός των Αρναούτηδων της σωματοφυλακής. Συμμετέχει στον ρωσο-αυστριακοτουρκικό πόλεμο (1788 κ.ε.), εξαιτίας του οποίου ο Μαυρογένης χάνει την εύνοια της Πύλης και εκτελείται λίγο μετά τη μεταστροφή του στον ισλαμισμό (1790). Ο Αναστάσιος επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη και συνεταιρίζεται με έναν Τούρκο για να μεταφέρουν εμπόρευμα στη Μασσαλία. Το πλοίο ναυαγεί, και ο Αναστάσιος οδεύει στη Σμύρνη για να εισπράξει τα χρήματα της ασφάλειας. Εκεί μπλέκει με μια παρέα ακόλαστων νέων και σχεδιάζει – ύστερα από παραπειστικές πληροφορίες της εκδικητικής καμαριέρας Σοφίας – την απαγωγή της Ευφροσύνης Χρυσοπούλου λίγο πριν από το γάμο της. Η κοπέλα, χωρίς να φταίει, αισθάνεται την τιμή της θιγμένη και καταφεύγει στο σπίτι του Αναστάσιου. Αρχικά γίνεται δεκτή, ύστερα όμως από τις συκοφαντίες της Σοφίας, εξαφανίζεται. Όταν αργότερα η Σοφία ομολογεί ότι η Ευφροσύνη πέθανε αφού γέννησε τον Αλέξη, ο Αναστάσιος αισθάνεται τύψεις συνειδήσεως. Παρ' όλα αυτά αφήνει τον Αλέξη σε μια οικογένεια και ταξιδεύει στη Βαγδάτη, περιγράφει τον τρόπο ζωής των Βαχαβιτών, περνά ένα διάστημα μεταξύ των Βεδουίνων, παντρεύεται την κόρη ενός αρχηγού, η οποία, αργότερα, σκοτώνεται, γνωρίζει τους Δρούζους του Λιβάνου, τους Τουρκομάνους και τους Κούρδους. Επιστρέφει στη Σμύρνη, αλλά δεν βρίσκει τον γιο του. Τον ανακαλύπτει τελικώς στην Αλεξάνδρεια υιοθετημένο από έναν πρόξενο. Τον απάγει και πηγαίνει προς το λοιμοκαθαρτήριο στη Μάλτα. Στη συνέχεια ακολουθεί τη διαδρομή Μεσσήνη, Νάπολη, Ρώμη, Αγκώνα, Τεργέστη. Επιστρέφει στον Χριστιανισμό για να βοηθήσει το παιδί του στην επαφή του με τον πολιτισμένο κόσμο της Δύσης. Ο γιός του όμως αρρωσταίνει και πεθαίνει. Ο Αναστάσιος απομονώνεται στην Καρινθία και υπαγορεύει τα απομνημονεύματά του στα γαλλικά, λίγο πριν πεθάνει σε ηλικία 36 ετών. (Ο θάνατός του τοποθετείται μετά τη συνθήκη του Καμποφόρμιο (1797)).

Δεν είναι, νομίζω, παράξενο ότι οι πρώτες κριτικές για τον *Anastasius*⁹, καθώς και οι μελετητές, που συναναφέρουν αργότερα το βιβλίο με το επίσης τρίτομο μυθιστόρημα του James Justinian Morier, *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan*, London, J. Murray, 1824, κάνουν λόγο για «[Oriental] Gil Blas». Το όνομα του Lesage εμφανίζεται μόνιμως στις κριτικές μαζί με άλλα ονόματα εκ περιτροπής, όπως των abbé Barthélemy (*Anacharsis*), Βολταίρου¹⁰, Byron (*Corsair*, *Don Juan*)¹¹, Fielding (*Tom Jones*, *Jonathan Wild*), Richardson (*Clarissa Harlowe*), καθώς και του φιλοσόφου William Godwin (*Enquiry Concerning Political Justice, and its Influence on General Virtue and Happiness*, 1791) για να περιοριστώ στους γνωστότερους συγγραφείς.

Το παράξενο είναι ότι ο αγγλικής καταγωγής γεννημένος στην Ολλανδία τραπεζίτης Thomas Hope (1770;-1831), πλούσιος συλλέκτης έργων αρχαίας ελληνικής και αιγυπτιακής τέχνης, προστάτης καλλιτεχνών (όπως ο Δανός Thorvaldsen), συγγραφέας βιβλίων περί *Household Furniture and Interior Decoration* (1807), *Costumes of the Ancients* (1809)¹², ένας άνθρωπος που εγκαταστάθηκε στην Αγγλία μεταξύ 1795 και 1799, όταν κινδύνευε η πατρίδα του και η περιουσία του από τον Ναπολέοντα, έγραψε ένα και μοναδικό μυθιστόρημα που μοιάζει συμπύλημα και δεν είναι πολύ εύκολο να ενταχτεί σε κάποιο συγκεκριμένο είδος. Έχει χαρακτηριστεί, μεταξύ των άλλων, «roman-prétexte»¹³, δηλαδή μυθιστόρημα που υιοθετεί την αυτοβιογραφική φόρμα των απομνημονευμάτων ή των εξομολογήσεων ενός «ιθαγενούς», προκειμένου να μεταδώσει κάποιες από τις εμπειρίες και γνώσεις που απέκτησε ο ίδιος ο συγγραφέας κατά το Grand Tour που έκανε μεταξύ 1787 και 1795 σε Ιταλία, Ισπανία, Γαλλία, Ελλάδα, Αίγυπτο, Συρία, και Μικρά Ασία¹⁴, καθώς και πληροφορίες από ιστορικά διαβάσματά του, μερικά από τα οποία αναφέρει άμεσα ή έμμεσα, όπως τα *Tableau général de l'empire Ottoman* (1787) του Αρμένιου Mouradgèa d'Ohson (Α, 153, 389), τη *Leyden Gazette* (Α, 153) και την *Histoire des Vahabites* του Corancez¹⁵. Τις γραπτές του πηγές τις χρησιμοποιεί ενίοτε τόσο λίγο μεταπλασμένες (Α 303, Γ 243 κ. εξ.), ώστε ορισμένοι κριτικοί μιλούν για «μετάφραση», και ισχυρίζονται ότι τα τμήματα αυτά του τρίτομου μυθιστορήματος είναι ανιαρά και δυσκολοδιάβαστα ακόμη και από τους φανατικούς αναγνώστες που καταναλώνουν μυθιστορήματα, προκειμένου να αποκτήσουν ωφέλιμες γνώσεις παρουσιασμένες με εύπεπτο και ευχάριστο τρόπο¹⁶.

Η ενοποιός αρχή του μυθιστορήματος είναι ο ήρωάς του· και το ερώτημα που ανακύπτει είναι διπλό: α) είχε κάποιον πραγματικό Έλληνα ως πρότυπο ο Hope¹⁷ και β) γιατί ο συγγραφέας επέλεξε έναν Έλληνα ως ήρωα; Κάποιοι ιστορικοί, και συγκεκριμένα ο Borpe και ο Κωνσταντίνος Ράδος που τον ακολουθεί, ισχυρίζονται ότι ο Hope «εις εν των ταξειδίων αυτού κατά τας αρχάς του ΙΘ' αιώνος κατώρθωσε να αποκτήσει το χειρόγραφον περί ου ομιλεί ο Πουκεβίλ [= δηλ. «τα υπαγορευθέντα υπό Νικολάου Τσεσμελή Παπάζογλου απομνημονεύματα εις ένα των στρατηγών του Γαλλικού στρατού της Ανατολής»] και το εξέδωκεν αντί μυθιστορήματος»¹⁸. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς τους ο *Anastasius* είναι μυθιστορηματική μεταγραφή μέρους της ζωής – «μέχρι της κατατάξεώς του εν τω Γαλλικώ στρατώ» – του Χατζή Νικόλα Παπάζογλου ή Τσεσμελή, ενός Έλληνα «κονδοτιέρου» [...] [του] τελευταίο[υ] αξίο[υ] πολλού λόγου στρατιάρχου», ο οποίος «εξ έρωτος προς τα όπλα και την πολεμικήν δόξαν» (σσ. 11-12) πολέμησε στα 1779 στην Πελοπόννησο εναντίον των Αλβανών, εξεστράτευσε με τους Τούρκους εναντίον των Μαμελούκων, πρόβαλε αντίσταση στους Μαμελούκους ενα-

ντίον των Γάλλων, και εντέλει κατατάχθηκε στον στρατό του Ναπολέοντος και προσέφερε τις υπηρεσίες του ως αρχηγός των Chasseurs d' Orient στην Αίγυπτο, στη Δαλματία, στην αυλή του Αλή-Πασά και στην Πάργα¹⁹.

Το ερώτημα παραμένει και επανέξάνεται μ' ένα δεύτερο: Υπήρξε πραγματικό χειρόγραφο που αντέγραψε ο συγγραφέας, ακολούθησε απλώς το δρομολόγιο ενός μέρους της ζωής του Παπάζογλου, ή, το πιθανότερο, έχουμε να κάνουμε με τη γνωστή σύμβαση, σύμφωνα με την οποία, ο πραγματικός συγγραφέας παρουσιάζεται ως υποθετικός εκδότης των φανταστικών χειρογράφων κάποιου ιστορικού ή πλασματικού προσώπου (που στην περίπτωσή μας είναι αλλοεθνής)²⁰; Το παιχνίδι μάλιστα περιπλέκεται, αν σκεφτεί κανείς ότι έχου-

με έκδοση μεταφρασμένου στα αγγλικά χειρογράφου περί Ανατολής το οποίο έχει προέλθει από υπαγόρευση στα γαλλικά των απομνημονευμάτων ενός Έλληνα σ' έναν γερμανόφωνο, προφανώς, κάτοικο της Καρινθίας. Μήπως ο *Anastasius* βρίσκεται σε διαλογική σχέση με τα κείμενα εκείνα που έχουν φανταστικούς ή πραγματικούς ξένους (στην περίπτωση μας Έλληνες) ως ήρωες, με την πρόθεση να δώσουν την εικόνα μιας δυτικής κοινωνίας από ξένη προοπτική, δηλαδή την εικόνα μιας οικείας κοινωνίας από ανοίκεια οπτική γωνία, όπως π.χ. η *Histoire d'un Greque moderne* του abbé Prévost (1741)²¹; Ή μήπως ανήκει στα βιβλία εκείνα που εντάσσονται στο πνεύμα του voyage en Orient; Στην περίπτωση αυτή ο Έλληνας πρωταγωνιστής-αφηγητής χρησιμεύει ως φορέας αυτοψίας και εκ των έσω γνώσης «εξωτικών» ηθών. Χρησιμεύει επίσης ως μεταίχμιο μεταξύ Ανατολής και Δύσης, παρακμής και προόδου, ισλαμισμού και χριστιανισμού/καθολικισμού, φύσης και πολιτισμού, λόγου και γραφής²². Με τον χαρακτηρισμό μεταίχμιο εννοώ ότι, ακριβώς επειδή ο Έλληνας του Hope κατασκευάζεται ώστε να είναι και το ένα και το άλλο ή ούτε το ένα ούτε το άλλο από αυτό που δηλώνουν οι παραπάνω αντιθέσεις,

καθίσταται ικανός αφενός να εκθέτει εκ του σύνεγγυς τα ήθη και τη νοοτροπία της Ανατολής (ως υπάλληλος, στρατιωτικός, ηγεμόνας, έμπορος, κληρικός κτλ.) και αφετέρου να εκθέτει το οριενταλιστικό βλέμμα της Δύσης στην Ανατολή με όλες του τις εκδοχές (του περιηγητή, του διπλωμάτη, του εμπόρου, του φίλελεύθερου και του θρησκευτικού προπαγανδιστή κτλ.). Ο Αναστάσιος μπορεί να συγκρίνει τον ανατολικό και τον δυτικό πολιτισμό, μπορεί, όπως και ο Νικόλαος Μαυρογένης²³, να στηρίζεται και να στηρίζει τον Σουλτάνο και ταυτοχρόνως να ερωτοτροπεί με τη Δύση. Με αυτόν τον τρόπο τίθεται και ταυτοχρόνως διαμφισβητείται τόσο η διαφοροποίηση μεταξύ Ανατολής και Δύσης, όσο και η θρυλούμενη ανωτερότητα της Δύσης απέναντι στην Ανατολή.

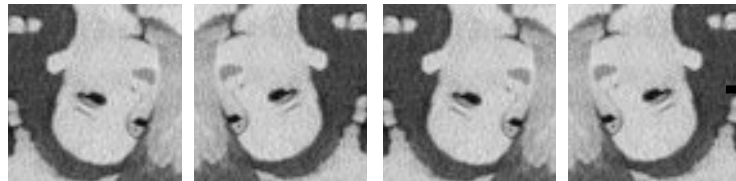
Μια τέτοια τοποθέτηση, βέβαια, θέτει ζήτημα αναγνώστη. Και είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι το αναγνωστικό κοινό που μυθοποιείται εκτενώς στον *Anastasius* είναι μόνον το δυτικοευρωπαϊκό (Franks) που διαθέτει καλή γνώση της μυθιστοριογραφίας (πβ. π.χ. Α 148, 176, Β 61-62, 264, 328). Απέναντι σε αυτούς τους αναγνώστες, ο αφηγητής αλλάζει αρκετά συχνά τους στόχους και τον τρόπο της αφήγησής του, επανερμηνεύει τις πράξεις του με βάση την αρχή των πολλαπλών αιτίων, εμβαθύνει στις αλλαγές του χαρακτήρα του, ανατέμνει τη συμπεριφορά των άλλων, και εντέλει «φιλοσοφεί» (συνήθως στο πνεύμα του Διαφωτισμού) πάνω στη φύση, τη ζωή, τον πολιτισμό, τη θρησκεία και την ηθική. Στο τέλος αποκαλύπτει ότι, ενώ άρχισε τα απομνημονεύματά για να διατηρήσει, στην περίοδο της μοναξιάς του, μια επαφή με τον κόσμο, ζει και ανακατασκευάζει, μέσω της αυτοβιογραφίας, τη ζωή του επί το μυθιστορηματικότερο από ματαιοδοξία, για να ανταποκριθεί στις προσδοκίες του δυτικού αναγνωστικού κοινού και, κατά συνέπεια, να μην ξεχαστεί από τον (δυτικό) κόσμο. «I can only have for my readers those strangers of the west, who, from their distant corner of the globe, watch the inhabitants of its more genial

zones, as children do a worm, to wonder at its motions and to thank God that they are formed of other mould, yet even a small niche in their remembrance seems so much preferable to entire oblivion that, lest I might not otherwise have appeared to possess monstrosities sufficient to find favour in their eyes, I have perhaps even exaggerated my infirmities, and kept back my better qualities, as of no value except to the owner» (Γ 223).

Επομένως, ο Αναστάσιος-αφηγητής παίζει διάφορους ρόλους και ως προς τις πράξεις του και ως προς τον αναγνώστη του. Μοιάζει να περιπαίζει τους έμπειρους Ευρωπαίους αναγνώστες του που ως αναγνώστες διψούν να μάθουν για την Ανατολή, αλλά στην πραγματικότητα προβάλλουν στα διαβάσματά τους το έτοιμο όραμα της μυστηριώδους ή εκφυλισμένης Ανατολής (πβ. π.χ. Α 162-63). Διψούν για τα μυστήρια και τα τέρατα της Ανατολής, στην πραγματικότητα όμως δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να αγνοούν ή να σφετερίζονται τον άλλο. Ο ολλανδικής καταγωγής Άγγλος συγγραφέας ιδιοποιείται τη φιγούρα του Έλληνα αφηγητή, προκειμένου να αποδώσει τις ταξιδιωτικές εμπειρίες στη Δύση. Ο «Έλληνας» αφηγητής, με τη σειρά του, για να επιζήσει ως ήρωας, οικειοποιείται το βλέμμα του «Φρόγκου» και του περιγράφει αυτό που θα ήθελε να δει, χωρίς όμως να αποφεύγει την κριτική του βλέμματος. Αυτή η (ειρωνική) αμφιθυμία χαρακτηρίζει ολόκληρο το μυθιστόρημα, και δεν πέρασε εντελώς απαρατήρητη από την κριτική.

Μάλλον όμως δεν είναι αυτός ο λόγος για τον οποίο χαρακτηρίσαν το έργο «[Oriental] Gil Blas». Δίνοντας αυτόν τον χαρακτηρισμό, οι κριτικοί αναγνωρίζουν στο αγγλικό μυθιστόρημα την έλλειψη πλοκής, τη σωρευτική παράθεση περιπετειών και ανεκδότων, καθώς και μερικά από τα βασικά μοτίβα ή θέματα του πικαρέσκου, όπως για παράδειγμα, τη μεταμφίεση (π.χ. Γ 166-67, 241, 281-82 350), τη μεταθρήσκευση (Α 58, Β 383), την αλλαγή επαγγελματών, τα σκαμπανεβάσματα της τύχης, την υπηρεσία σε πολλούς κυρίους, τις εγκλωβισμένες αφηγήσεις διαφόρων προσώπων (Α 32-36, 125, 293, 296, Β 320, Γ 68, 271), τις τυχαίες επανασυναντήσεις, που λειτουργούν ως ελάχιστοι συνδετικοί κρίκοι (Α 204, Β 243, Γ 102, 285, 320, 407), τις περιγραφές των ηθών και εθίμων των διαφόρων κοινωνιών κτλ. Και πράγματι, όλα αυτά τα στοιχεία είναι παρόντα στον *Anastasius*. Αν όμως ορίσουμε τον λογοτεχνικό τύπο Gil Blas²⁴ ως τον άνθρωπο με την εγγενή ευγένεια, ο οποίος ταξιδεύει και γνωρίζει διάφορες κοινωνίες ή τα διάφορα στρώματα μιας κοινωνίας, υποδύεται ποικίλους ρόλους, ο οποίος δέχεται με χιούμορ και ειρωνική απόσταση τις κακιές και τις ανοησίες του ανθρώπινου γένους, και στο τέλος ωριμάζει και ενσωματώνεται ικανοποιητικά στην κοινωνία όπου ανήκει, τότε νομίζω πως ο *Anastasius* έχει ουσιαδώς διαφορές από αυτό το μοντέλο. Είναι αναμενόμενο ότι οι Ευρωπαίοι κριτικοί απέδωσαν την έλλειψη ζωντάνιας, ελαφρότητας και αισιοδοξίας στο

γεγονός ότι ο Έλληνας ήρωας του βιβλίου — που χαρακτηρίζεται όμως *Oriental Gil Blas* — δρα σε μια αυτοκρατορία «which has lost the virtues of barbarism, without acquiring those of civilization»²⁵. Ή με άλλη διατύπωση: «Anastasius is a greater villain than Gil Blas, merely because he acts in a worse country, and under a worse government»²⁶. Τα ελαττώματα του ήρωα, και τα θεωρούμενα ως μειονεκτήματα του βιβλίου, αποδίδονται, κατ' ουσίαν, στο ότι η Εγγύς και η Μέση Ανατολή διαφέρουν στα τέλη του 18ου αιώνα από την Ευρώπη και συγκεκριμένα από τη Γαλλία, την οποία περιγράφει συγκαλυμμένα ο Lesage στον *Gil Blas*. Με άλλα λόγια η Δύση είναι ο κυρίαρχος πολιτισμός επί τη βάσει του οποίου κρίνεται η Ανατολή. Και η Ανατολή παρουσιάζεται

να υπολείπεται απέναντι στο πρότυπό της. Ταυτόχρονα η Ανατολή ορίζεται ως ο χώρος του ανοίκειου, ο χώρος των πιο τολμηρών φαντασιώσεων, ένας χώρος «foule de vicissitudes violentes et romanesques»²⁷, ο χώρος των «*Ombres chinoises* with a well designed outline, but without any filling up»²⁸. Το στυλιζάρισμα της Ανατολής (η Ανατολή ως θέατρο, και μάλιστα, σκιών) παρουσιάζεται σε όλο του το μεγαλείο!

Ο Έλληνας ήρωας-αφηγητής δεν μπορεί να ενταχτεί εντελώς σε αυτόν τον κόσμο, όπως και το βιβλίο δεν μπορεί να ενταχτεί απολύτως σε ένα είδος. Ο Sir Walter Scott το χαρακτήρισε romance και βρίσκει ότι διαφέρει από τον περίπου ομόθεμο *Hajji Baba* του Morier «as comedy and tragedy, the deep passion and gloomy interest of Mr. Hope's work being of a kind entirely different from the light and lively turn of our friend Hajji's adventures» (359)²⁹. Αν ο στόχος του πίκαρα περιορίζεται στην απόκτηση των στοιχειωδών, μέσω των οποίων θα κατακτήσει μια θέση στην κοινωνία, ενώ ο ήρωας της μυθιστορίας θέτει κάποιους φιλόδοξους στόχους που τον οδηγούν έξω από την κοινωνία, νομίζω πως, πράγματι, ο Αναστάσιος έχει στοιχεία και από τα δύο είδη. Η τραγικότη-

τά του, εξάλλου, επιτείνεται και από την ιστορία της Ευφροσύνης. Αν το απαμβλυμένο πικαρικό μυθιστόρημα τύπου Lesage συμπλέκεται και με στοιχεία (ερωτικής) μυθιστορίας με ευτυχές, συνήθως, τέλος, στον *Anastasius* η κοπέλα, παρ' όλη την «αρετή της», και επειδή ακριβώς ακολουθεί όλη τη συλλογιστική περί γυναικείας τιμής στα άκρα, δεν κατορθώνει να «θριαμβεύσει» απέναντι στις αντίξοες συνθήκες που επιβουλεύονται την τιμή και καταρρακώνουν την προσωπικότητά της. Στη μυθιστορία, τέλος, πρέπει να ενταχτεί και η ιστορία του Αλέξη: Το μοτίβο του χαμένου παιδιού που το ξαναβρίσκει ο πατέρας του, ύστερα από περιπέτειες και εργώδεις προσπάθειες, για να το ξαναχάσει αμετάκλητα λόγω θανάτου, δείχνει μια επιπλέον μετακίνηση από την παρατή-

hero *think as he himself thinks*»³⁰. Το ίδιο συμβαίνει και με τη γλώσσα: το αγγλικό κείμενο είναι διάστικτο από «ελληνικές» και «τουρκικές» λέξεις (δηλωτικές κύριων ονομάτων, επαγγελματών, αξιωμάτων, ή λέξεις της καθημερινής ζωής), που επεξηγούνται στις σημειώσεις, οι οποίες όμως μεταγράφονται με τρόπο που δεν αντιστοιχεί ούτε με τον ελληνικό ούτε με τον τουρκικό ούτε με τον αγγλικό τρόπο προφοράς τους. Κατά συνέπεια, και η γλώσσα παραμένει ενίοτε μετέωρη: «neither Greek nor English»³¹.

Στα 1839 ο γεωπόνος Γρηγόριος Παλαιολόγος, γράφει τον *Πολυπαθή*, ένα μυθιστόρημα όπου ο Έλληνας ήρωας του περιπλανιέται στον Ανατολικό και Δυτικό κόσμο. Ο ίδιος ο

ρηση στην αυτοβιογράφηση, και από την περιγραφή των ηθών στην έκφραση του εσωτερικού δράματος.

Έτσι, ο *Anastasius*, ένας συνδυασμός πίκαρα (ως προς τις σχέσεις του) και aventurier, όχι όμως πάντοτε noble (ως προς τα ενδιαφέροντα και την επαγγελματική του απασχόληση), χωρίς χιούμορ και ευπροσαρμοστία, με αρκετό σαρκασμό όμως, βρίσκεται άφιλος και απομονωμένος στην ανατολική κοινωνία όπου ζει. Πεθαίνει, ύστερα από ένα θερμό εγκώμιο της Ανατολής, στη Δύση (Γ 355-56)· και εκεί δεν κατορθώνει ή δεν προλαβαίνει να πραγματώσει καμιά από τις επιθυμίες του. Πεθαίνει χωρίς να έχει αφομοιωθεί σε καμιά κοινωνία, ή, ενδεχομένως, επειδή δεν μπορεί να ενσωματωθεί σε καμιά κοινωνία, σε καμιά χώρα, σε κανέναν πολιτισμό. Γεννιέται Έλληνας, διαβιώνει ως μουσουλμάνος στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή, και σκέπτεται ως Ευρωπαίος διαφωτιστής. Μόνον που η σκέψη δεν εκπορεύεται πάντοτε αβίαστα και δεν συνάπτεται αρμονικά με το πρόσωπο του ήρωα, όπως ήδη επισήμανε ο κριτικός του *British Critic*: «[...] the author speaks in his own person [...] and although Mr. T. Hope would, of course be socked to act as he makes his hero act, yet [...] he feels none of the same difficulty in making his

συγγραφέας χαρακτήρισε το βιβλίο «Ελληνικόν Ζιλβλάσιον»³². Δεν είναι αθέμιτο να υποθέσουμε ότι ο *Πολυπαθής* βρίσκεται σε διαλογική σχέση με τον *Anastasius*. Τα δύο μυθιστορήματα έχουν κοινά θεματικά στοιχεία, που μάλλον πρέπει να αποδοθούν στο κοινό πρότυπό τους. Κάποια άλλα στοιχεία, περιεχομένου (π.χ. η όχι χαμηλή καταγωγή, η ανειμένη παιδική ανατροφή, η εγκατάλειψη της οικογένειας από τον βίαιο και ανήθικο πατέρα λόγω ψευδών πληροφοριών για την αθωότητα της μητέρας, οι θρησκευτικοί φανατισμοί, οι χαρακτήρες των ηγεμόνων, ο περιηγητισμός, ο ετεροκαθορισμός των ηρώων με βάση τους αρχαίους προγόνους τους κτλ.), καθώς και στοιχεία μορφής (όπως η αυτοδιηγητική αφήγηση—σε αντίθεση με τον *Gil Blas*—, που έχει αυτοσυνηδησία της αφηγηματικής πράξης) και ύφους (όπως επιγραμματικότητα, ειρωνεία, χρήση ξενισμών ή ιδιωματικών όρων κτλ.) μπορεί να αποτελούν μίμηση ή υφοποίηση του Παλαιολόγου με την μπαχτινική έννοια του όρου.

Από την άλλη μεριά, ο Έλληνας του Hope έχει το χριστιανικότατο όνομα Αναστάσιος (το ίδιο όνομα που έχει η «δολία τυχοδιώκτρια Αναστασία» στον *Πολυπαθή*), είναι ωραίος, γόνος ανώτερης τάξης, γιος διερμηνέα· μορφώνε-

ται με Όμηρο. Αναπτύσσει μια βιωματική σχέση με τους ήρωες της *Ιλιάδας*, ιδιαίτερα με τον Αχιλλέα. «The truth is, I had a dislike to reading in the abstract: — but when away of my books, I affected a great admiration for Achilles; called him, in reference to Epirus the land of my ancestors, «my countryman» and regretted that I was not born two thousand years ago, for no other purpose but to be his Patroclus. In my fits of heroism, I swore to treat the Turks as he had done the Trojans, and for a time dreamt of nothing but putting to the sword the whole Seraglio — dwarfs, eunuchs, and all». (Α 9). Είναι εγωιστής, φιλοπόλεμος, απότομος, επιτήδειος, παράφορος και θυμώδης. Ο ίδιος ισχυρίζεται ότι αποτελείται από δύο ασυμφιλίωτα «wholly distinct persons: the one argumentative, sophistical; the other entirely under the influence of imagination» (Γ 349). Μετά τις περιπλανήσεις του πεθαίνει μόνος, όπως είπαμε, και μετανιωμένος στη Δύση. Γράφει τα απομνημονεύματά του από ματαιοδοξία: για να μην ξεχαστεί.

Ο Έλληνας του Παλαιολόγου έχει το αρχαιοελληνικό ένδοξο όνομα Αλέξανδρος³³, είναι ωραίος, γόνος ανώτερης τάξης, γιος διερχομένου, δειλός, απόλεμος, εύχαρις, εύτροφος και ευπροσάρμοστος. Αντίθετα με τη συνηθισμένη πρακτική του είδους, δεν τιτλοφορεί το μυθιστόρημα. Ο τίτλος *Πολυπαθής* μας παραπέμπει στον πρωταγωνιστή του ετέρου ομηρικού έπους. Στο τέλος της ζωής του βρίσκεται στην προσφάτως απελευθερωμένη Ελλάδα, παντρεύεται με την πιστή Ρωξάνδρα, αποκτά έναν γιό και ασχολείται με το κτήμα του και την ανατροφή του παιδιού του. Γράφει τη βιογραφία του, διότι θεωρεί ότι η ιστορία της ζωής του είναι «περίεργος και διδακτική» (σ. 228).

Ένα μεγάλο μέρος των περιπετειών και του Αναστάσιου και του Αλεξάνδρου Φαβίνη διαδραματίζεται στην Κωνσταντινούπολη. Ο πρώτος εκστασιάζεται, όταν την πρωτοβλέπει απ' έξω και από μακριά (Α 67-68), ενώ ο δεύτερος τη ζει αυτονόητα από μέσα εκ γενετής³⁴. Για τον Αναστάσιο η Πόλη είναι ο τόπος της επιθυμίας, για τον Αλέξανδρο ο χώρος της πραγματικότητας. Γι' αυτό οι περιγραφές του Hope, μολονότι φειδωλές, είναι πιο εκτεταμένες από την απλή μνεία τοπωνυμίων που απαντάται στον *Πολυπαθή*. Αργότερα, και οι δύο περιγράφουν την Πόλη — και ιδιαίτερα τον κοσμοπολίτικο της χαρακτήρα — κυρίως μέσω δημοσίων ιδρυμάτων περιορισμού, όπως είναι η φυλακή στον Αναστάσιο, που παρουσιάζεται με τραγική χροιά, και το φρενοκομείο στον Παλαιολόγο, που περιγράφεται κωμικά.

Στην Κωνσταντινούπολη αλλάζουν και οι δυο θρησκεία, προκειμένου να αποφύγουν τον θάνατο που συνεπαγόταν η ερωτική τους σχέση με Οθωμανίδες. Ενώ όμως ο Έλληνας του Hope — παρό κάποιες ενδιάμεσες απόπειρες — σκοπεύει να επιστρέψει στον Χριστιανισμό μόνον στο τέλος της ζωής του από υπολογισμό, ο Έλληνας του Παλαιολόγου «αναβαπτίζεται» το ταχύτερο δυνατόν στην Ιταλία, και ουσιαστι-

κά παύει τις επαφές του με την Ανατολή. Η αναμόρφωση του Αλεξάνδρου γίνεται με την αναβάπτισή του, δηλαδή με την επιστροφή του στον Χριστιανισμό (αν και στο καθολικό δόγμα). Η αναμόρφωση του Αναστάσιου επιχειρείται για πρώτη φορά μέσω της φιλίας του με τον Σπυρίδωνα Μαυροκορδάτο, ο οποίος προσπαθεί να τον εισαγάγει στις αρχές του Διαφωτισμού (Β 137-142). Ο Αναστάσιος δεν επιστρέφει ποτέ επίσημα στον Χριστιανισμό (Γ 348-350).

Μετά την «αναβάπτισή» του ο Αλέξανδρος Φαβίνης γίνεται παρατηρητής χαρακτήρων και ηθών της Δύσης που θα διαβαστούν μάλλον από Έλληνες αναγνώστες. Οι Δυτικοί αναγνώστες του *Anastasis*, αντίθετα, δεν δείχνουν το ίδιο ενθουσιασμένοι από την περιγραφή των δυτικών ηθών. Ότι θεωρούνταν ανεπιθύμητο στην περίπτωση του Morier, και κρινόταν ανιαρό στην περίπτωση του Hope, δηλαδή να περιγράφονται οι Ευρωπαίοι και τα ήθη τους από την οπτική γωνία ενός Ανατολίτη³⁵, το αναλαμβάνει απέναντι στο ελληνικό πλέον αναγνωστικό κοινό προς ενημέρωση, ωφέλεια και διδασχί ο Παλαιολόγος.

Έτσι, ενώ ο *Πολυπαθής* ξεκινά αυτοβιογραφικά για να καταλήξει στην περιγραφή των ηθών της Δύσης, ο *Anastasis* ξεκινά με την περιγραφή κάποιων ηθών και της ιστορίας της Ανατολής για να καταλήξει προς το τέλος, ιδίως μετά τον θάνατο του Μαυρογένη, να γίνει πολύ περισσότερο αυτοβιογραφικός, σχεδόν εξομολογητικός.

Και ο Αναστάσιος και ο Αλέξανδρος υπηρετούν, σε διαφορετικές φάσεις της ζωής τους, στην αυλή των Παραδουνάβιων ηγεμονιών, σε στρατιωτική θέση ο Αναστάσιος, σε πολιτική ο Φαβίνης. Μέσα από την περιγραφή και των δύο δίνεται το στίγμα των μηχανορραφιών και της έκλυσης των ηθών εκεί, μόνον που στον Hope προσλαμβάνει ιστορικό χαρακτήρα, ενώ στον Παλαιολόγο ηθογραφικό. Η περιγραφή δηλαδή του Hope εντάσσεται σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή (1789-90), αναφέρεται εκτεταμένα τόσο στον Νικόλαο Μαυρογένη, μια αντιφατική προσωπικότητα στο πνεύμα του φαναριωτισμού, αλλά γενικά μισούμενη από τους Φαναριώτες, όσο και σε συγκεκριμένη πολεμική σύρραξη, ενώ η περιγραφή του Παλαιολόγου περιορίζεται σε μια γενικευτική εικόνα των ηγεμονιών με ισοπεδωτικά κωμική χροιά³⁶.

Ο Αλέξανδρος Φαβίνης είναι Έλληνας (όπως ο Αναστάσιος), αλλά είναι και Ζιλβλάσιος πολύ πλησιέστερος στο γαλλικό πρότυπο του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα. Διαθέτει την ευλυγισία, την ανθεκτικότητα και την ανεκτικότητα, κοινά χαρακτηριστικά τόσο του τύπου του Έλληνα, όσο και του αστικοποιημένου πικάρο, όπως είναι ο Gil Blas. Γι' αυτό άλλωστε αποπνέει μεγαλύτερη αισιοδοξία από τον αγγλογραμμένο ομοεθνή του, τα αίτια της οποίας θα πρέπει να αναζητηθούν στο ότι οι τόποι που επισκέπτεται (Ανατολή-Δύση) και οι περιπέτειες που υφίσταται σε διάφορες χώρες είναι έτσι διατεταγμένα, ώστε να εξεικονίζουν αφενός

τη σταδιακή βελτίωση στην οργάνωση των κοινωνιών και αφετέρου την ευνοϊκή επίδραση που μπορεί να ασκήσει αυτή η οργάνωση στον χαρακτήρα του ήρωα. Μην ξεχνάμε ότι ο *Anastasis*, που απευθύνεται στο ευρωπαϊκό κοινό, αποφεύγει κάθε περιγραφή του ελλαδικού χώρου κατά τα προεπαναστατικά χρόνια και εκδίδεται λίγο πριν από την Επανάσταση³⁷, ενώ ο *Πολυπαθής*, που απευθύνεται στους Έλληνες αναγνώστες, εκδίδεται το 1839. Ο Αλέξανδρος Φαβίνης πρωτογωνρίζει την Αθήνα, την οποία ουδέποτε επισκέφτηκε ο Ανατολίτης Ζιλβλάσιος, όχι ως αρχαιολογικό χώρο αλλ' ως προσφάτως απελευθερωμένη πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, χωρίς μάλιστα να έχει λάβει ο ίδιος μέρος στην Επανάσταση.

Ενώ, λοιπόν, ο Hope θρηνεί στον πρόλογο σε ρομαντικούς τόνους «with respect to the ever-interesting regions, once adorned by the Greeks, and now defaced by the Turks» (Α vi), ο Παλαιολόγος, σπουδασμένος στη Δύση, κατά τα χρόνια της μεγάλης εκδοτικής επιτυχίας του *Anastasis*, επιλέγει ένα ευέλικτο είδος και προβάλλει έναν ανάλογο χαρακτήρα — τον «Ελληνικόν Ζιλβλάσιον» — που δεν είναι ούτε ο ρομαντικός πολεμιστής ούτε ο εγκληματίας απατεώνας ούτε ο πολυδιασπασμένος άνθρωπος που εν τέλει δεν μπορεί να ενταχτεί πουθενά, αλλ' ένας άνθρωπος που μπορεί να βιώνει και να παρουσιάζει ποικίλες ιδέες, διάφορες απόψεις, ακόμη και αντιφατικές τάσεις, υποστηρίζοντας ή παρωδώντας άλλοτε τη μια και άλλοτε την άλλη. «Εξηκοντούτης, φρονιμότητος» και με «το αργύριόν του» καταλήγει και εγκαθίσταται στην Ελλάδα, που και αυτή διέπεται από αντιφάσεις. Κοινωνίες όμως χωρίς αντιφάσεις δεν γίνονται. Ο καιρός, η παιδεία, και η συνταγματική πολιτεία προτείνονται ως γιατροί «που ημπορούν να επαναγάγουν την Ελλάδα εις την αρχαίαν της λαμπρότητα και να την καταστήσουν εφάμιλλον των πολιτισμένων κρατών της Ευρώπης»³⁸. Ο Έλληνας συγγραφέας ασπάζεται τη δυτική νοο-

τροπία (ομοιότητα με τους αρχαίους προγόνους και ένταξη της Ελλάδας στον Δυτικό κόσμο, που και αυτός έλκει την πολιτισμική καταγωγή του από την αρχαία Ελλάδα), ως συνταγή επιτυχίας για το νεοσύστατο κράτος.

Με την ανακοίνωσή μου έθιξα μόνον ορισμένα ζητήματα, χωρίς να εξαντλήσω κανένα. Πιστεύω όμως ότι ο *Πολυπαθής* δεν είναι το μοναδικό κείμενο που διαλέγεται με τον *Anastasis*. Γι' αυτό νομίζω πως αξίζει τον κόπο να ερευνηθεί η πρόσληψη του μυθιστορήματος του Hope στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα. Γνωρίζουμε ότι, ενώ οι ξένοι αναγνώστες το διαβάζουν για την περιγραφή των ηθών της Ανατολής, οι Έλληνες το χρησιμοποιούν ως ιστορική πηγή. Ο Παπαρηγόπουλος π.χ. μεταφράζει ένα απόσπασμα, στο κε-

φάλαιο περί Φαναριωτών, για την ανάρρηση του Μαυρογένη στην ηγεμονία³⁹. Ιδιαίτερα πρέπει να μελετηθεί η σχέση του *Anastasis* και με άλλα ελληνικά μυθιστορήματα που αναφέρονται στην παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και διαδραματίζονται σε μέρη που διαδραματίζεται και το αγγλικό μυθιστόρημα, όπως π.χ. ο *Διάβολος εν Τουρκία* του Στέφανου Ξένου και ο *Χαλέτ εφέντης* του Κωνσταντίνου Ράμφου. Ενδιαφέρονσα, τέλος, θα ήταν η σύγκριση του αγγλικού *Anastasis: Memoirs of a Greek written at the close of 18th century* με τον «ευτυχώς διαβώσαντα εν Αγγλία» *Λονκή Λάρα*, που εκδίδεται στα τέλη του 19ου αιώνα με τον υπότιτλο *Αναμνήσεις γέροντος Χίου*.

* Μια πρώτη μορφή της εργασίας αυτής παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στην 8η Επιστημονική Συνάντηση του Τομέα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (11-14 Μαρτίου 1997), αφιερωμένη στον Γ. Π. Σαββίδη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η κριτική αυτή, μεταφρασμένη στα ελληνικά, βρίσκεται στο λήμμα «Στέφανος Ξένος», παρουσίαση-ανθολόγηση Βικτωρίας Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, στη σειρά *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας*, τόμ. Δ (1830-1880), Αθήνα, 1996, σ. 397.
2. Σύμφωνα με τον ισχυρισμό του αφηγητή τα απομνημονεύματα υπαγορεύτηκαν στα γαλλικά (Γ, 429¹ για τις παραπομπές βλ. παρακ. σημ. 5). Ο Sandor Baumgarten στην εξαντλητική μελέτη του, *Le crépuscule néo-classique: Thomas Hope*, Paris, Didier, 1958, σ. 179 παραθέτει από την Αυτοβιογραφία του Gibbon την πληροφορία ότι ο *Anastasius* γράφτηκε γαλλικά και εικάζει, διασταυρώνοντας ποικίλες πληροφορίες, ότι στη μετάφραση στα αγγλικά ο Hope βοήθηθηκε από τον James Hitchings και τον ποιητή William Spencer (σσ. 177-79). Βλ. και David Watkin, *Thomas Hope and the Neoclassical Idea*, London, John Murray, 1968, σ. 5 και σημ.
3. *Anastasius, or, Memoirs of a Greek; written at the Close of Eighteenth Century. In three volumes.* London: John Murray, 1819. Υπάρχει «Preface of the Editor», στην κατακλιδα του οποίου οι σημειώσεις αποδίδονται στον εκδότη, και το έργο χαρακτηρίζεται ως «unvarnished confessions».
4. Ιδιαίτερα αποτελεσματικός ο κριτικός του *Blackwood's Magazine* (1821) εξανάγκασε τον Hope να αποκαλύψει την ταυτότητά του²: βλ. σχετικά V. R., Memoirs of the Life of Thomas Hope, στην παρισινή έκδοση του 1831, παρακ. σημ. 6. Για τις αντιδράσεις του ίδιου του Byron για τον Hope και το έργο του βλ. Herbert Huscher, Thomas Hope, Author of *Anastasius*, *Keats-Shelley Memorial Bulletin*, 19 (1968) 5.
5. Παραθέτω κατάλογο των αγγλικών εκδόσεων: 1819, London, J. Murray (τρίτομη). ²1820, London, J. Murray (με ενυπόγραφο πρόλογο-αφιέρωση στη σύζυγό του Louisa). ³1820, London, J. Murray. 1836, London, Richard Bentley (αποδίδεται στον Jonathan Swift!). 1847, London, J. Murray (δίτομη με χάρτη και εικονογράφηση). 1879, London, J. Murray (τρίτομη), ⁴1900; London, J. Murray (τρίτομη με χάρτη). Και των αμερικανικών: 1820, New York, C. S. Van Winkle (δίτομη). 1831, New York, Harper, stereotyped edition (δίτομη). 1832, New York, J & J. Harper. ²1847, New York, Harper. ²1856, New York, Harper (δύο τόμοι σε έναν). ²1873, New York, Harper (όπως η προηγούμενη). Οι παραπομπές στην παρούσα εργασία γίνονται στη δεύτερη αγγλική έκδοση του 1820: το γράμμα δηλώνει τον τόμο, ο αριθμός τη σελίδα. Ευχαριστώ και από εδώ τον καθ. κ. Αλέξη Πολίτη που έθεσε στη διάθεσή μου το μυθιστόρημα από την προσωπική του βιβλιοθήκη.
6. 1820, *Anastase, ou Mémoires d'un Grec. Ecrits à la fin du XVIIIe siècle; traduits de l'anglais par l'auteur de Londres en 1819* [A. J. B. Defauconpret] H. Nicolle [et] Gide fils, Paris (δίτομη). 1831, *Anastasius*, κτλ. By Thomas Hope Esq.. Στη σειρά Collection of Ancient and Modern British Novels and Romances, Vol. XV, XVI, Paris, Baudry's Foreign Library (με πρόλογο του V. R.). Στο τέλος του β' τόμου υπό τύπον επιμέτρου Details respecting the Fanariotes of Constantinople, extracted from a work published at Marseilles, in French, by a Greek Physician of the name of Zallony. 1844, Bibliothèque d'Elite. *Anastase...Tr. par M. Defauconpret. Avec une notice sur l' auteur et des notes par J.-A. Buchon, auteur de la Grèce continentale et la Morée. Ornés d'une carte de la Grèce.* Paris. Librairie de Charles Gosselin.
7. Βλ. Baumgarten, ό.π. σημ. 2, σσ. 187 και 261. Αναφέρει ως χρονολογία 1821-1822.
8. Βλ. Baumgarten, ό.π. σημ. 2, σ. 261. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο πρώτος και δεύτερος τόμος εκδίδονται το 1821 και οι υπόλοιποι τρεις το 1825. Στη Γεννάδειο η δεύτερη γερμανική έκδοση: *Anastasius. Leben und Reiseabenteuer eines Neugriechen.* Aus dem Englischen übersetzt vom Wilhelm Adolf Lindau. Zweite, mit einer Einleitung vermehrte, wohlfeilere Auflage, Dresden und Leibzig, 1828. Κατά πληροφορία του

- Baumgarten ο Γερμανός μεταφραστής του Hope είναι, όπως και ο Γάλλος, μεταφραστής και του Walter Scott (σ. 187, σημ. 71). Αυτό είναι ενδιαφέρον, διότι μια κριτική τάση στη Γαλλία πιστεύει ότι ο Hope ανήκει στη σχολή του W. Scott⁵: π.χ. Philarète Chasles, Du roman en Angleterre depuis Walter Scott, *Revue des Deux Mondes*, 31 (1842) 196-97.
9. Ed. Everett, *The North American Review*, XL (1820) 284-85, [S. Smith], *Edinburgh Review*, 35 (1821) 92, *Quarterly Review*, 24 (1821) 517, *The British Critic*, 24 (1820) 257, M. Villemain, *Cours de littérature française: Tableau de la littérature au XVIIe siècle*, [1868], Genève, Slatkine Reprints, 1974, τόμ. I, σ. 71 [249]. Στον πρόλογο της γερμανικής έκδοσης, ό.π. σημ. 8, σ. vii., V. R., ό.π. σημ. 6, σ. x., A. Baumgarten, Un roman qui mit à la mode les Balkans, *Nouvelle Revue de Hongrie*, 34 (1941) 196. Στον πρόλογο του W. Scott στο *Talisman*, 1832, (το παρόθεμα στο άρθρο της Fatma Moussa-Mahmoud, Orientals in Picaresque: A Chapter in the History of the Oriental Tale in England, *Cairo Studies in English*, Cairo, 1961/62, σσ. 188 και 150), και στο βιβλίο του F. W. Chandler, *The Literature of Roguery*, τόμ. II, London, 1907, σ. 349.
 10. Ο Βολταίρος αναφέρεται ήδη στο μυθιστόρημα ως λήμμα ή ως ανέκδοτο. Το λεξικό, δώρο Ιταλού ιεραποστόλου σε Μαμελούκο Μπέη, έχει δημιουργήσει στον μπέη πολλές απορίες που διευκρινίζει ο Αναστάσιος. «[I told him] that Voltaire had never been Pope of Rome, —as he had inferred from the frequent juxtaposition of these personages in his missionary's anecdotes» (B 6).
 11. Για τη σχέση *Anastasius* και *Don Juan* (1819-24) και ιδίως των τελευταίων τριών ασμάτων βλ. El. French Boyd, *Byron's Don Juan: A Critical Study*, New Brunswick, Rutgers U. P., 1945, σσ. 132-135.
 12. Μετά τον θάνατό του εκδόθηκαν τα βιβλία *An Essay on the Origin and Prospects of Man* (1831), και *Historical Essay on Architecture* (1835).
 13. Baumgarten, ό.π. σημ. 2, σ. 180.
 14. Βλ. *Thomas Hope (1769-1831): Εικόνες από την Ελλάδα του 18ου αιώνα*. Κείμενα: Φανή-Μαρία Τσιγκάκου, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη κ.ά., σ. 31. Την Ελλάδα την επισκέφτηκε δύο φορές, μία κατά τη διάρκεια του Grand Tour και μία γύρω στα 1799 με συνοδό τον Προκόπιο Μακρή, τον πατέρα της «κόρης των Αθηνών». Ο ίδιος στον πρόλογο του 1820 γράφει ότι «the historical and statistical parts are [...] strictly correct, and the fictitious superstructure — founded on personal observation — is conformable [...] to the manners of the nations whom it was my aim to describe» (σ. vi).
 15. Σύμφωνα με τον Baumgarten, ό.π. σημ. 2, σ. 175-76, ο Hope θα πρέπει να ήταν γνώστης και άλλων βιβλίων σχετικών με την Ανατολή, όπως, π.χ., του Choiseul-Gouffier (τον αναφέρει ως πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη «a very great man in little things» A, 153), του Volney και του Savary.
 16. Πβ. π.χ. Everett, ό.π. σημ. 9, σ. 288 και *Quarterly Review*, ό.π. σημ. 9, σ. 512 και 518.
 17. Για την ταύτιση ορισμένων χαρακτήρων του μυθιστορήματος με πραγματικά πρόσωπα («roman à clef») βλ. Baumgarten, ό.π. σημ. 2, σσ. 183-85. Κάποιοι, πάντως, όπως π.χ. ο Metternich φαντάζονταν πως ο ήρωας αποδίδει το πορτραίτο του Καποδίστρια, βλ. Huscher, ό.π. σημ. 4, σ. 7.
 18. Κωνσταντίνου Ν. Ράδου, *Νικόλαος ή Τσεσμελής Παπάζογλους 1758-1819: εξ ελληνικών, γαλλικών και αραβικών πηγών*, Εν Αθήναις, 1916, σ. 9. Η πληροφορία αυτή, λίγο πιο αόριστα δοσμένη κυκλοφορούσε, φαίνεται, από την εποχή που εκδόθηκε το βιβλίο⁶: πβ. Everett, ό.π. σημ. 9, σ. 273.
 19. Ο «Nicola-Hadjee of Tchesmé» [...] a middle-aged Greek of singular appearance [and...] consequential manner» παρουσιάζεται στο βιβλίο (Γ 300-302). Είναι αλήθεια ότι ο *Anastasius* εκδίδεται τη χρονιά που πεθαίνει ο Τσεσμελής, όπως είναι αλήθεια ότι οι πιο ενδιαφερόουσες πληροφορίες της ζωής του Τσεσμελή μετά από την ένταξή του στον γαλλικό

- στράτο δεν εμπίπτουν στα χρονικά πλαίσια του μυθιστορήματος. Πάντως αυτή η κατηγορία περί αντιγραφής, περί λογοκλοπής κτλ. είναι συνηθισμένη και στην ιστορία του picaresque και στην ιστορία των μυθιστορημάτων που περιγράφουν την Ανατολή⁷: βλ. Moussa-Mahmud, ό.π. σημ. 9, σσ. 164-66. Είναι ενδιαφέρον ότι στο λήμμα «Χοπ (Hope) Θωμάς» στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* ο Τ. Ε. Ε[υαγγελίδης] παρουσιάζει τον «Χ(ατζή) Νικόλ» ως μεταφραστή του *Anastasius* «ελληνιστί, εν Παρισίοις τω 1820».
20. Η σύμβαση περιλαμβάνει και την ύπαρξη χάσματος από την απώλεια κάποιων σελίδων «which have been either cancelled by the author himself, or torn out by strange hands after his death» (Γ 226).
 21. Ο Anastasius περιλαμβάνει και τη διασκεδαστική αφήγηση ενός Τούρκου που επισκέπτεται το Βατικανό, τη Γαλλία και παρ' ολίγο την Αγγλία, και ο οποίος μεταδίδει όχι μόνον τα έθιμα των Δυτικών από την οπτική του Τούρκου, αλλά σχολιάζει στον Έλληνα αποδέκτη και τη γνώμη του για τις αναπαραστάσεις των Τούρκων στην Ευρωπαϊκή κοινωνία (B 383-387). Ο Baumgarten, ό.π. σημ. 2, σ. 195, σωστά διερωτάται μήπως ο Hope ήθελε «pasticher Montesquieu».
 22. Όχι όμως και μεταξύ Αρχαίων και Νέων Ελλήνων —μόνον μεταξύ Αρχαίας και Χριστιανικής Ρώμης (Γ 370-374). Είναι ενδιαφέρον ότι η σύγκριση ή η σύνδεση Αρχαίων και Νέων Ελλήνων είναι πολύ σπάνια (Α 272) και προέρχεται είτε από τους Φαναριώτες που δεν βλέπουν διαφορά (Α 78-80), είτε κυρίως από τους ξένους που προσλαμβάνουν τους Νεοέλληνες θεατρικά ως εναρκωτές ιστορικών και μυθικών ηρώων (Γ 99-100). Στις κριτικές, πάντως, για το βιβλίο (π.χ. Everett, ό. π. σημ. 9, σσ. 276 και 282) υπογραμμίζεται η συστηματική έλλειψη μνείας αρχαιολογικών χώρων, και μάλιστα από έναν συγγραφέα που το ενδιαφέρον του για την αρχαία τέχνη φαίνεται από τα χαρακτηριστικά του και, γενικότερα, τις συλλογές του.
 23. Η ζωή και η ιστορία του δραγομάνου του στόλου και μετέπειτα ηγεμόνος της Βλαχίας Νικολάου Μαυρογένη εκτίθεται εκτενέστατα στο μυθιστόρημα (Α 38-41, 43-45, 74, B 277-306, 331-358), σε σημείο που ο Hope χρησιμεύει ως πηγή σε μεταγενέστερους ιστορικούς που έχουν ασχοληθεί με αυτόν, αν και ορισμένες φορές ελέγχεται ανακριβής⁸: πβ. π.χ. Huscher, ό.π. σημ. 4, σσ. 7-8. Περί Ν. Μαυρογένη, ενός τουρκόφιλου ηγεμόνος, του μόνου που δεν προέρχονταν από τους κύκλους των Φαναριωτών βλ. Δημ. Σκαρλάτου Σούτζου, *Οι Έλληνες Ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας*, Αθήνα 1972, σσ. 284-94 και Λεάνδρου Ι. Βρανούση, *Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798*, Αθήναι 1957, σσ. 21-27. Ο Ρήγας, που είχε διατελέσει γραμματικός του, στο χειρόγραφο του *Φυσικής Απάνθισμα*, τον απεκάλεσε «έκτρωμα της ανθρωπίνης φύσεως και ανάξιο ηγεμόνα της Βλαχίας» (σ. 26).
 24. Βλ. σχετικά την εργασία μου “Ελληνικός Ζυβλάσιος”; Ο *Πολυπαθής* του Γρηγόριου Παλαιολόγου, *ΕΕΦΣΠΘ, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας*, 1 (1991) 297-324.
 25. Everett, ό.π. σημ. 9, σ. 729.
 26. *Edinburgh Review*, ό.π. σημ. 9, σ. 92.
 27. Villemain, ό.π. σημ. 9, σ. 71 [249].
 28. *Quarterly Review*, ό.π. σημ. 9, σ. 517.
 29. Ioan Williams (επιμ.), *Walter Scott, On Novelists and Fiction*, London, Routledge and Kegan Paul, 1968.
 30. *The British Critic*, ό.π. σημ. 9, σ. 245.
 31. *Quarterly Review*, ό.π. σημ. 9, σ. 528. Και Moussa - Mahmmod, ό.π. σημ. 9, σσ. 159-60. Περί της ελληνογνωσίας και τουρκογνωσίας του Hope, βλ. V. R., ό.π. σημ. 6, σ. x, Huscher, ό.π. σημ. 4, σ. 9. Σχετικά με το λεξιλόγιο, πάντως, ο *Anastasius* χρησίμευσε ως κείμενο αναφοράς για τους μετέπειτα περιηγητές⁹: βλ. π.χ. Robert Pashley Esq., *Travels in Crete*, Vol. I, Amsterdam, A. M. Hakkert, 1970 [1837], σ. 68, σημ. 24.
 32. Γρ. Παλαιολόγου, *Ο Ζωγράφος*, (επιμ. Α. Αγγέλου), Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1989, σ. 255.
 33. Είναι ενδιαφέρον ότι, όταν ο Αναστάσιος θέλει να εμψυχώσει τους

- Αρναούτδες στην Αίγυπτο, τους μιλά, με αφορμή την κοινή Ηπειρώτικη καταγωγή «from Achilles and from Alexander. The former indeed they knew little about, but the latter all seemed acquainted with; and only maintained in opposition to my doctrine, that he had fought the doge of Venice —which in fact he had» (B 245). Για να επεξηγήσει στις σημειώσεις: «namely Alexander —or Iskander— bey; commonly called by Franks Scanderbeg» (B 395).
34. Η Πόλη είναι γενέτειρα του Παλαιολόγου, και τόπος όπου διέμεινε ο Hope περισσότερο από έναν χρόνο.
 35. Βλ. σχετικά Moussa- Mahmud, ό.π. σημ. 9, σσ. 177-178, Everett, ό.π. σημ. 9, σ. 303.
 36. Ο Hope γνωρίζει αρκετά καλά τους Φαναριώτες, στους οποίους αφιερώνει μερικές από τις καλύτερες σελίδες του βιβλίου του (Α 69-70, 78, B 128-130, 355). Θα έλεγε κανείς μάλιστα ότι οι Φαναριώτες και, λιγότερο, ο πεφωτισμένος νέος Σπυρίδων Μαυροκορδάτος είναι οι δύο τύποι του Έλληνα που περιγράφει ο Hope, ο οποίος είχε, φαίνεται, γνώση του Ελληνικού Διαφωτισμού (B 137). Αντίθετα ο Παλαιολόγος, που αφιερώνει το μυθιστόρημά του στον πρώην ηγεμόνα Ιωάννη Καρατζά, τηρεί εύλογτη σιγή για τους Φαναριώτες¹⁰: τους επαινεί όμως στον πρόλογο του βιβλίου του *Esquisses des moeurs Turques au XIXe siècle*, Paris, 1827, σσ. viii-ix.
 37. Πρέπει να προσεχτεί ότι, μολονότι το βιβλίο εκδίδεται λίγο πριν από την Επανάσταση, πολλές από τις κριτικές γράφονται μετά το 1821, οπότε μέσα στον φιλελληνικό πυρετό, αναδείχτηκαν τα καλύτερα στοιχεία του ελληνικού χαρακτήρα¹¹: πβ. π.χ. τον γερμανικό πρόλογο του 1828, ό.π. σημ. 8, σσ. vi-viii. Πάντως, ορισμένοι, όπως ο Byron και ο Shelley, θεωρούν είτε ότι ο «Έλληνας» του Hope δεν πολυμιιάζει με Έλληνα είτε ότι είναι «overcharged» (Baumgarten, ό.π. σημ. 2, σ. 189).
 38. Γρηγορίου Παλαιολόγου, *Ο Πολυπαθής*, (επιμ. Α. Αγγέλου), Αθήνα, 1989, σ. 227.
 39. Κ. Παπαρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 6, Αθήνα, χ.χ., έκδοση 8η, σσ. 519-20. Ως πηγή χρησιμοποιεί τον Hope και ο Th. Blanchard, *Les Mavroyeni*, 1898 (το βιβλίο δεν το έχω δει).

